

מדרש
אגדת בראשית

מהדורת
עזרא קהלני

אשכולות



סדרת מחקרים במדעי היהדות

בעריכת עמוס גאולה

מדרש אגדת בראשית

הוועדה האקדמית:

מרק ברגמן • מיכאל ריז'יק • אביגדור שנאן

מדרש אגדת בראשית

מהדורה ביקורתית על פי נוסח דפוס ונציה שע"ח
עם חילופי נוסחאות על פי כל עדי הנוסח
ובצירוף מבוא מקיף, מבואות לפרקים, מראי מקום,
ביאור ומפתחות

מאת

עזרא קהלני



הספר יוצא לאור בסיוע הקרן הלאומית למדע



הקרן הלאומית למדע
المؤسسة الإسرائيلية للعلوم
Israel Science Foundation

ובסיוע משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות



באמצעות מבוע – למחקר וליצירה

עורך: עמוס גאולה

עריכת לשון: אברהם שמאע

התקנת חילופי הנוסח: ענת רייזל וינן לייטר

עוזרי מחקר: ענת רייזל, איילת לזרובסקי ואיל קהלני

עיצוב ועימוד: יהודית שטרנברג

עיצוב העטיפה: מעין ארד

הדפסה וכריכה: דפוס פרינטיב

© כל הזכויות שמורות

למכללה האקדמית הרצוג ולאגוד העולמי למדעי היהדות (ע"ר)

כולל זכות פיענוח כתבי היד. אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט או לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר – כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

ירושלים תשפ"א

מסת"ב 8-4-92115-965-978

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	הקדמה
	ח ל ק א : מ ב ו א
15	פרק ראשון: שם החיבור, עדי הנוסח, המהדורות והפירושים
15	א. שם החיבור
16	ב. עדי נוסח ישירים
21	ג. חלוקת עדי הנוסח לענפים
23	ד. הפרקים וסדרם בין עדי הנוסח
29	ה. עדי נוסח עקיפים
32	ו. מהדורות
35	ז. פירושים
37	פרק שני: מבנה החיבור והקשרים בין פרקיו
37	א. המבנה המשולש ויחסו לסדרי הקריאות בשבת
38	1. אגדת בראשית ומחזור הקריאה התלת שנתית
43	2. פרקי הנביאים בחיבור וזיקתם להפטרות
48	3. פסוקי היסוד בפרקי הכתובים
49	ב. הקשרים התוכניים בין שלושת הפרקים בכל יחידה
50	1. הקשר התוכני בין פרקי התורה לפרקי הנביאים
53	2. הקשר התוכני בין פרק הכתובים לפרק התורה שאחריו
55	פרק שלישי: מקורותיו של אגדת בראשית ומקבילותיו
55	א. תנחומא (בובר) לבראשית
61	ב. בראשית רבה
64	ג. הספרות התנאית
66	ד. התלמודים
68	ה. מדרשי האגדה הקלסיים

- 68 ו. מדרשים בתר קלסיים
69 ז. מדרשי תנחומא-ילמדנו
72 ח. פסיקתא רבתי ומדרש תהילים
73 ט. פיוטי שמעון בר מגס

74 **פרק רביעי: אופיו הספרותי של החיבור**

- 74 א. מבנים ספרותיים
74 1. הפרקים
77 2. החלוקה לפסקאות
78 3. הפתיחותאות
82 ב. אמצעים ספרותיים
82 1. משלים
89 2. שימוש רב בפסוקי המקרא
89 3. מילים חוזרות
90 4. משחקי מילים
90 5. דוגמאות מן ההיסטוריה המקראית
90 6. חתימה מעין הפתיחה
91 7. חתימה ב'דבר טוב'

92 **פרק חמישי: החיים תחת השלטון הביזנטי-נוצרי ואמונותיו**

- 92 א. הכינויים לנוצרים
93 ב. התמודדות עם קשיי הגלות תחת השלטון הנוצרי
97 ג. פולמוס כנגד עיקרי הנצרות
101 ד. פולמוס כנגד הטענות על מעמד עם ישראל ואמונותיו
105 1. דמותו של המשיח
107 2. לימוד התורה וקיום המצוות
110 3. אברהם ויצחק בראי הפולמוס
113 4. אופיו של הפולמוס

115 **פרק שישי: המקום והזמן שבהם נוצר החיבור**

- 115 א. מקום יצירתו
120 ב. זמן יצירתו

חלק ב: מדרש אגדת בראשית

127	דרך המהדורה
131	רשימת הסימנים של עדי הנוסח
132	סימונים במדור חילופי הנוסח
133	לוח הפרקים
135	אגדת בראשית – מהדורה ביקורתית
671	נספחים ומפתחות
673	תצלומי כתבי יד
689	נספח א: שמות החכמים וכינויים לפי סדר הופעתם באגדת בראשית
693	נספח ב: עדי נוסח עקיפים לאגדת בראשית
697	ביבליוגרפיה
697	מקורות תלמודיים ומדרשיים
699	חיבורים וספרות מחקר
711	מפתחות

פתח דבר

אודה לה' בכל לבב על כי גבר חסדו עליי, וזיכני לסיים מהדורה מדעית מבוארת זו למדרש אגדת בראשית. ראשית מלאכתה של המהדורה בעבודת הדוקטורט שכתבתי באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתו המקצועית ומאירת הפנים של מורי פרופ' אביגדור שנאן. בעידודו יצרתי כבר אז את התשתית למהדורה זו, ומאז עמלתי עליה למעלה מעשר שנים.

לספרות האגדה על יופייה ועל עושר דמיונה התוודעתי עוד בנעוריי סביב שולחן השבת בבית הוריי – אבי מורי שלמה עליו השלום ואימי מורתי שושנה עליה השלום. דברי התורה לפרשת השבוע שאמרו עליו, נלקחו לרוב מספרות המדרש ובעיקר מהתנחומא. יהא חיבור זה נפש לנשמתם.

זכיתי ללמוד תורה מפיהם של מוריי ורבותיי בישיבת הר עציון. במיוחד עוצבה דרכי הלימודית והרוחנית על ידי שני ראשיה הרב יהודה עמיטל והרב אהרון ליכטנשטיין עליהם השלום, ותורה שספגתי מהם משוקעת גם היא בחיבור זה.

תודה עמוקה אני חב למורי פרופ' אביגדור שנאן שפתח בפניי בנועם, ברוחב לב ובמאור פנים את העולם המחקרי של מדרשי האגדה בכלל ושל מדרש אגדת בראשית בפרט. פרופ' שנאן שימש גם חבר בוועדה האקדמית של חיבור זה יחד עם פרופ' מרק ברגמן ופרופ' מיכאל ריז'ק, ותודתי נתונה להם על תמיכתם והשקעתם. חובה נעימה היא לי להודות לכל מי שהיה שותף לי ביצירתו של חיבור זה. בראש ובראשונה נתונה תודתי המרובה לידידי ד"ר עמוס גאולה, ראש רשות המחקר במכללה האקדמית הרצוג ועורך 'סדרת מחקרים במדעי היהדות', שבמסגרתה מתפרסם חיבור זה. ד"ר גאולה ערך את הספר במקצועיות, ליווה אותו מראשיתו, והערותיו הרבות תרמו לשיפורו בתוכן ובעיצוב כאחד. כמו כן דאג ד"ר גאולה לגיוס כל האמצעים ואנשי המקצוע הדרושים למלאכת ההוצאה לאור.

תודתי העמוקה ללא שיעור נתונה לד"ר ענת רייזל שליוותה גם היא חיבור זה מראשיתו ותרמה לו רבות מחוכמתה, מכישרונותיה ומידיעותיה בסגנון ובתוכן כאחד. ד"ר רייזל שקדה גם על חילופי הנוסח של המהדורה בסיועו של ינון לייטר. נוסף על כך היא קראה את כל המהדורה טרם צאתה לאור וניקתה אותה משגיאות, וגם על כך אני חב לה תודה.

יבואו על הברכה ד"ר איילת לזרוביץ ובני היקר הרב איל קהלני שתורמו רבות מחוכמתם וידיעותיהם לחיבור זה ואני אסיר תודה להם על כך. יגאל סבתו ופרידה נובוגרוצקי סייעו אף הם בידי בתחילת עבודתי על המהדורה ותודתי נתונה להם. נוסף לכל אלה נועצתי לאורך השנים בידידים חוקרים ומלומדים על פרט כזה או אחר בענייניו של החיבור, ואני מביע בזאת את תודתי האישית לכל אחד ואחד מהם גם אם אינני פורטם שמא אשכח אחד מהם.

אני חפץ להביע בזאת את תודתי הגדולה לעורך הלשוני של חיבור זה ד"ר אברהם שמאע, שעשה מלאכה יסודית ומקצועית מאוד והיה שותף בשאלות רבות שעסקו בניסוח וסגנון, ותמיד ענה בנועם ובחפץ לב. את תרגום פסוקי המקרא מארמית לעברית ערך עבורי ד"ר חנוך גמליאל ותודתי נתונה לו על כך.

הגישה לכתבי היד התאפשרה באמצעות המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים, ותודתי נתונה בזאת לעובדיו ולחוקריו. אני חב תודה מיוחדת לד"ר עדנה אנגל, לגב' תמר לייטר ולד"ר עזרא שבט שסייעו בידי בכמה וכמה עניינים הקשורים לעדי הנוסח של החיבור.

תודתי לעוז צוקרמן ולד"ר ענת רייזל על התקנת המפתחות. את הצעדים הראשונים של העיצוב הגרפי של המהדורה עשתה חוה זלצמן ותודתי נתונה לה. את עיקר מלאכת העיצוב על המורכבות שבה נטלה יהודית שטרנברג במקצועיות ובסבלנות, ותודתי הגדולה נתונה לה על כך. למעין ארד תודה על עיצוב העטיפה. הקרן הלאומית למדע של האקדמיה הלאומית למדעים (ISF) הכירה בחשיבותה של מהדורה זו ותמכה בהוצאתה לאור, ועל כך נתונה תודתנו.

המכללה האקדמית הרצוג היא לי בית שני במוכנים רבים כבר ארבעים שנה – גם מקצועית וגם אקדמית – וליבי מלא הוקרה להנהלתה על תמיכתה, ואני שמח שבמסגרתה יוצא חיבור זה. רשות המחקר של המכללה והאיגוד העולמי למדעי היהדות שותפים כל אחד בחלקו בהוצאתה לאור של מהדורה זו, ויבואו על הברכה על תמיכתם ועל שיתוף הפעולה ביניהם.

אחרונים חביבים לברכת הודאה בני משפחתי היקרה והאהובה, הקרובה לליבי יותר מכול. אני חב תודה גדולה לאשתי האהובה שרה לבית עמנואל, שלעידודה ולתמיכתה לאורך שנות כתיבתו של החיבור חלק חשוב בכך שהגיע לסיומו. שלי – שלה הוא. אודה לילדיי, חתניי וכלותיי ונכדיי היקרים, שהתעניינו כל העת והתפללו יחד אתי שחפץ ה' בידי יצלח לסיים את מלאכת הכתיבה. ברכות רבות מעומק הלב על כל תמיכתכם.

עזרא קהלני
אלון שבות

תמוז תש"ף

הקדמה

המדרש המכונה 'אגדת בראשית' הוא בעל מבנה ייחודי שאין דומה לו בספרות המדרש שבידינו. הוא כולל עשרים ושמונה יחידות, שכל אחת מהן מורכבת משלושה פרקים: פרק תורה – העוסק בפסוק מחומש בראשית; פרק נביאים – העוסק בפסוק מן הנביאים; ופרק כתובים – העוסק בפסוק הראשון של אחד ממזמורי תהילים.¹ רוב הפרקים נחלקים למספר פסקאות, כאשר פרק התורה ארוך בדרך כלל מפרק הנביאים, ופרק הכתובים הוא הקצר ביותר. כתוצאה ממבנה משולש זה, מספר הפרקים בחיבור הוא שמונים ושלושה,² והוא פותח בפרק תורה העוסק בבראשית ו, ה, ומסתיים בפרק נביאים שאחר פרק התורה העוסק בבראשית מט, א.

די בתמונה ראשונית זו כדי להעלות מספר שאלות כאשר למבנהו: מדוע נוצר החיבור באופן מיוחד זה? האם הוא משקף מנהג מסוים של קריאה בתורה? האם יש קשר תוכני בין פרקיהן השונים של יחידות החיבור? מדוע אין החיבור מסתיים בפרק כתובים, כצפוי? והאם כל החיבור נמצא בידינו או שמא רק חלקו?

למרות ייחודו של החיבור במבנה, בתוכן ובסגנון, הוא לא זכה למחקר שיטתי מקיף אלא למחקר העוסק בהיבטים מסוימים בו.³ ליווה טויגלס (Lieve M. Teugels) הקדישה מספר מאמרים לחקר אגדת בראשית, ואף הוציאה לאור תרגום אנגלי של המדרש בלוויית מבוא.⁴

החיבור נדפס לראשונה, מתוך כתב יד שאינו לפנינו, על ידי ר' מנחם די-לונזנו בוונציה בשנת שע"ח (1618). מאז נדפס חיבור זה מספר פעמים, בהעתקה מן הדפוס הראשון, על ידי ר' אברהם בן הגר"א בשנת תקס"ב (1802) ועל ידי מהדירים נוספים

1 חוץ מאשר במקרה אחד, בפרק מב, העוסק בפסוק מאמצע הפרק בתהילים. בפרק זה אעסוק בהרחבה בהמשך.

2 אומנם לפי חישוב זה היו אמורים להיות בחיבור 84 פרקים (שהם 28 כפול 3), אך כפי שאוכיח בהמשך, הדרך המיוחדת שבה בנוי החיבור גרמה לכך שיסתיים לאחר 83 פרקים בלבד.

3 כגון במחקריו של יעקב מאן (Jacob Mann) על סדרי התורה וההפטרות במחזור הקריאה התלת-שנתי, שעסק באגדת בראשית בעיקר מהיבט זה. ראה: מאן, הקריאה, עמ' 23–357 לפי ראשי הסדרים; מאן, זו היא שנאמרה; מאן, פירוש אגדתי.

4 טויגלס, אגדת בראשית; וראה גם את רשימת מאמריה בביבליוגרפיה.

שהעתיקו ממנו. מהדורתו של שלמה בובר שיצאה בשנת תרס"ג (1903), אף היא מבוססת על מהדורת ר' אברהם בן הגר"א, שהוסיף לה מבוא נרחב והערות. בנוסף לדפוס ונציה יש מספר כתבי יד וקטעי גניזה של החיבור שלרובם עד עתה לא הייתה התייחסות במחקר. יתר על כן, עדי הנוסח של אגדת בראשית מלמדים שהם נחלקים לשני ענפי נוסח שונים: ענף איטלקי וענף ספרדי שבפרקים רבים הם שונים זה מזה במבניהם, סגנונם ותוכניהם.

שני ענפי הנוסח מעלים שאלות חשובות הנוגעות להתפתחותו ולהתפשטותו של החיבור, להבדלים בסגנון ובתוכן ביניהם ולזמן ומקום יצירתם. לשאלות אלו ואחרות באה מהדורה מדעית זו לתת מענה תוך התייחסות לחיבור כיצירה ספרותית שלמה ובהיבטים השונים שלו: מבניים, סגנוניים, לשוניים וענייניים של תוכן וצורה. באשר לקונטקסט הכללי של החיבור שלנו חשוב לציין שמדרש אגדת בראשית הוא ענף מענפיה הרבים של ספרות תנחומא-יילמדנו. ראשיתה של ספרות זו בארץ ישראל אי שם במהלך המאה החמישית, ככל הנראה בהקבלה לעריכתם של הירושלמי ושל מדרשי האגדה הקלסיים כמו בראשית רבה, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא, ובאה עליהם כקומה נוספת. סוגה ספרותית זו של התנחומא היכתה שורשים בארץ ישראל ומחוצה לה במהלך המאות שלאחר מכן, וחלו בה לאורך השנים התפתחויות והסתעפויות רבות, ועולם המחקר עדיין לא השלים את פיענוחו. אפשר שבשל כך אין לנו עדיין מהדורות מדעיות לחיבור שלם כלשהו מספרות התנחומא-יילמדנו. כולי תקווה שקרבתו של מדרש אגדת בראשית לעולם מדרשי התנחומא יפתח פתח לקראת הוצאתם לאור של מהדורות מדעיות לחיבורים נוספים מספרות חשובה זו.